

Эмоцыя здзіўлення ў беларускай фразеалогіі: лінгвакагнітыўны і лінгвакультуралагічны аспекты

В.А. ЛЯШЧЫНСКАЯ

У артыкуле на матэрыяле фразеалагізмаў з эмасемай 'здзіўленне' праследжваюцца шляхі і спосабы канцэптуалізацыі і катэгарызацыі гэтай эмоцыі, устанавіваецца месца і роля здзіўлення ў эмацыянальнай канцэптасферы беларусаў як аднаго з фрагментаў фразеалагічнай карціны свету. Выяўляецца заканамернасць паміж асаблівасцямі праяўлення эмоцыі здзіўлення і яе абазначэння пры дапамозе фразеалагізмаў-выклічнікаў, радзей – фіксацыяй адлюстравання саматычных змен, г. зн. выяўляецца схема пазнання невядомага праз вядомае, абстрактнага праз канкрэтнае.

Ключавыя словы: фразеалагізм, эмоцыя здзіўлення, канцэптуалізацыя, катэгарызацыя, пазнанне, культурная інфармацыя.

On the material of the phraseological units with the meaning of 'surprise' the ways and means of conceptualization and categorization of this emotion are retraced in the article, the place and role of surprise in the emotional concept-sphere of the Belarusians as one of the fragments of the phraseological view of the world are determined in the article. The appropriateness between particularity of the manifestation of the emotion of surprise and its sign by means of phraseological units-interjection, fixation of the reflection of the somatic modification is revealed, i.e. the scheme of the cognition of the unknown through the known, abstract through concrete is exposed.

Keywords: phraseological unit, emotion of surprise, conceptualization, categorization, cognition, cultural information.

Ва ўсіх мовах маюцца абазначэнні эмоцый і пачуццяў, і за кожным з іх стаяць існуючыя ў соцыуме ўяўленні пра характар пэўнай эмоцыі, яе месца сярод іншых эмоцый, пра прычыны, што яе выклікаюць, і наступствы, якія бываюць у выніку яе дзеяння і інш. І хоць эмоцыі, як вядома, з'яўляюцца фактамі ўнутранага свету чалавека, яны недаступныя непасрэднаму назіранню, дзякуючы моўным сродкам людзі могуць дзяліцца сваім эмацыянальным вопытам, асэнсоўваць яго і даваць яму найменні. Ужо толькі вызначэнне, як чалавек адлюстравваў у мове свой унутраны свет, дакладней, свае эмоцыі ў розных умовах іх праяўлення, абумоўлівае цікавасць і неабходнасць вывучэння моўных знакаў пэўнай мовы. Асаблівую цікавасць выклікае даследаванне такіх адзінак, як фразеалагічныя адзінкі, якія не толькі абазначаюць, даюць найменне, але, і ў большай ступені, характарызуюць, ацэньваюць эмоцыі і пачуцці чалавека і якія складаюць дастаткова прадуктыўны пласт адзінак мовы. Не менш важна ўстанавіць, якія эмоцыі выдзяляюцца ў мове пэўнага народа, пры дапамозе якіх спосабаў і сродкаў катэгарызуюцца і канцэптуалізуюцца тыя ці іншыя эмоцыі ў пэўнай мове, як адбываецца працэдура пазнання абстрактных, нябачных з'яў і паняццяў і іх захаванне ў мове. А ў выніку можна высветліць і ўстанавіць, якую ацэнку, якія каштоўнасці арыенціры вызначаюцца пры абазначэнні эмоцый з дапамогай фразеалагічных адзінак, а значыць, становіцца магчымым пазнаць народ, які па-свойму канцэптуалізаваў свае пачуцці і эмоцыі як адзін фрагмент сваёй карціны свету.

У сучаснай лінгвістыцы эмацыянальнасць разглядаецца як асобная кагнітыўная катэгорыя, якая рэалізуецца на розных узроўнях мовы і маўлення, напрыклад, на лексічным, граматычным, сінтаксічным. Аднак, паводле заўваг многіх даследчыкаў (Л.І. Райзензона, Ю.Ю. Аваліані, М.А. Красаўскага, Д.А. Дабравольскага, Ю.М. Караулава і інш.), менавіта фразеалагічны ўзровень мовы найперш і ў значнай ступені характарызуецца накіраванасцю на выражэнне эмоцый, пачуццяў і псіхалагічнага стану чалавека, што і абумовіла выбар фразеалагізмаў як аб'екта даследавання. Неабходнасць вывучэння эмацыянальных канцэптаў абумоўлена іх значнасцю і каштоўнасцю для стварэння эмацыянальнай карціны свету, якая "малюецца" з дапамогай канцэпту як "згустку культуры ў свядомасці чалавека" (Ю.С. Сцяпанаў).

У беларускім мовазнаўстве гэта праблема да апошняга часу не ўздымалася, што і абумовіла зварот да яе і, у прыватнасці, да асвятлення аднаго пытання, узнятага ў артыкуле, мэта якога – вызначыць, як успрымаюцца, асэнсоўваюцца і характарызуюцца ўяўленні беларусаў пра здзіўленне як адну з эмоцый чалавека, рэпрэзентаваную ў фразеалагічных адзінках беларускай мовы, якія ў складзе семантычнага поля ‘эмоцыі і пачуцці’ складаюць асобнае мікраполе фразеалагічных адзінак (ФА) з агульным значэннем ‘эмоцыя здзіўлення’. Падставай для яго выдзялення паслужыла меркаванне псіхолагаў, што, паводле тэорыі дыферэнцыяльных эмоцый, кожная эмоцыя “разглядаецца асобна ад іншых як самастойны перажывальна-матывацыйны працэс, які ўплывае на кагнітыўную сферу і на паводзіны чалавека” [1, с. 55]. Хаця менавіта псіхологі, у прыватнасці К.Э. Ізард, сярод базавых эмоцый, да якіх адносяцца цікавасць, радасць, туга, гнеў, агіда, пагарда і страх, выдзяляе і эмоцыю здзіўлення [1, с. 64], а на аснове адсутнасці набору характарыстык, што ўласцівы базавым эмоцыям, лічыць, што здзіўленне “нельга назваць эмоцыяй ва ўласным сэнсе гэтага слова, паколькі яно не валодае тым наборам характарыстык, якія ўласцівы такім базавым эмоцыям, як радасць ці туга” [1, с. 190]. Для нас найбольш важкім аргументам выдзялення фразеалагічнага канцэпту ‘здзіўленне’ служыць значная колькасць ФА (усяго зафіксавана амаль 60 фразеалагічных адзінак) як выніку актаў катэгарызацыі і канцэптуалізацыі гэтай эмоцыі ў працэсе жыццядзейнасці беларускага грамадства.

Як вядома з навуковых крыніц, прычынай узнікнення эмоцыі здзіўлення ў чалавека з’яўляецца рэзкая змена стымуляцыі, а знешняй прычынай яе можа быць раптоўная, нечаканая падзея, як, напрыклад, удар гromу, рэзкі і нечаканы стук, нечаканасць з’яўлення сябра і пад. Чалавек у гэты момант не ведае, што рабіць і як рэагаваць. І яшчэ адной важнай навуковай інфармацыяй пра эмоцыю здзіўлення з’яўляецца тое, што яна ацэньваецца высокай ступенню задавальнення і выконвае выключную функцыю ў жыцці чалавека, ва ўсякім разе гэта асабліва відавочна з пункта гледжання эвалюцыі чалавека: яна служыць для падрыхтоўкі чалавека да эфектыўнага ўзаемадзеяння з новай, раптоўнай падзеяй і яе наступствамі. Вось такія асноўныя характарыстыкі эмоцыі здзіўлення пачэрпнуты намі з псіхалогіі.

А якую ж інфармацыю нясуць нам ФА, што вербалізуюць канцэпт ‘здзіўленне’ ў фразеалогіі беларускай мовы, якія аспекты значэння выяўляюцца ў выніку адбору і адлюстравання прататыповых сітуацый, сцэнарыяў у ФА, якія механізмы выкарыстоўваюцца для пазнання ўнутранага стану чалавека і яго моўнага абзначэння, якое месца займае эмоцыя здзіўлення ў агульнай карціне свету беларускага лінгвакультурнага грамадства? На гэтыя і іншыя пытанні мы пастараемся адказаць, правёўшы структурна-семантычны і лінгвакультуралагічны аналіз ФА, выяўленых метадам суцэльнай выбаркі на аснове супастаўлення слоўнікавых дэфініцый ФА паводле лексем-намінацый эмоцый і выдзялення сярод іх намінацыі здзіўлення, ці, паводле тэрміна В.І. Шахоўскага, намінацый, што ўтрымліваюць эмасему ‘здзіўленне’. Крыніцай выбаркі ФА стаў найбольш дакладны і поўны “Слоўнік фразеалагізмаў” І.Я. Лепешава [2].

Выяўленыя ФА, што рэпрэзентуюць канцэпт ‘эмоцыя здзіўлення’ ў эмацыянальнай канцэптасферы беларусаў, паводле марфалага-сінтаксічнай характарыстыкі прадстаўляюць нешматлікую колькасць марфалагічных тыпаў: дзеяслоўныя ФА (напрыклад, *дзіву давацца* ‘крайне здзіўляцца’), адвербіяльныя (напрыклад, *як гусь на бліскавіцу* (глядзець / паглядаць) ‘нічога не разумеючы, здзіўлена, разгублена’), выклічнікавыя (*ну і ну!* (вокліч здзіўлення, захаплення, ганьбавання і пад.)) і ФА-сказы (напрыклад, *якая муха ўкусіла* ‘што здарылася з кім-н., як усё гэта растлумачыць? Выказванне здзіўлення з прычыны неразумнення паводзін каго-н.’; *які вецер загнаў / занёс* ‘як, пры якіх абставінах аказаўся хто-н. дзе-н. Выказванне здзіўлення пры нечаканай сустрэчы’ і інш.).

Сярод чатырох тыпаў ФА колькасна пераважаюць выклічнікавыя – амаль 40 ФА, што складае 2/3 ад усёй колькасці і выяўляе найбольш адметную асаблівасць канцэптуалізацыі эмоцыі здзіўлення ў беларускай фразеалогіі.

Тлумачэнне пераважнай большасці выклічнікавых ФА бачыцца ў цеснай сувязі паміж эмацыянальным станам чалавека ў час адчування эмоцыі здзіўлення, яго мысліцельнай дзейнасцю і яе вербалізацыяй. Справа ў тым, што калі чалавек у выніку ўздзеяння раздражняльні-

ка ці пэўнай прычыны прыходзіць у стан здзіўлення, які працякае хутка, то ў гэты час паралізуюцца і спыняюцца ўсе працэсы мыслення. Менавіта па гэтай прычыне рэакцыя здзіўлення не атрымлівае дастатковага асэнсавання, г. зн. чалавек, адчуваючы эмоцыю здзіўлення, у кароткі час яе працякання здольны толькі выразіць яе, але назваць, вызначыць пэўныя прыкметы, уласцівае яе, асэнсаваць свае ўчынкі і пачуцці шляхам сама-ці ўзаемааналізацыі ў большасці выпадкаў не можа. Такая сітуацыя, з аднаго боку, тлумачыць тое, чаму так шмат выклічнікавых ФА, якія перадаюць душэўны стан чалавека і служаць эмацыянальнай ацэнкай таго, хто ці што выклікае такую рэакцыю, хаця выклічнікавыя фразеалагізмы, як і выклічнікі, аб якіх пісаў В.У. Вінаградаў, “асэнсаваны як калектыўныя знакі эмацыянальнага выражэння душэўнага стану” [3, с. 585]. З другога боку, апісаная вышэй сітуацыя працякання эмоцыі здзіўлення тлумачыць і тое, чаму сярод ФА з агульным значэннем ‘эмоцыя здзіўлення’ амаль адсутнічаюць ФА-намінацыі, ФА-дэскрыптары і інш., ці тыя ФА, якія абазначаюць, называюць ці апісваюць эмоцыю здзіўлення, даюць ёй характарыстыку і якія найбольш выяўляюць псіхічную дзейнасць чалавека па асэнсаванні сваёй эмоцыі, як гэта характэрна, напрыклад, ФА з агульным значэннем ‘злосць’.

Адзначаецца і яшчэ адна асаблівасць канцэптуалізацыі, якая, праўда, датычыць ужо менавіта выклічнікавых ФА: толькі ў 5 ФА (*бачыш / бач ты і глядзі ты!* (выказванне здзіўлення ад нечаканасці чаго-н.); *вось дык так!* (вокліч здзіўлення з-за чаго-н. нечаканага); *вось / вунь <яно> што!* і *вось / вунь <яно> як!* (вокліч моцнага здзіўлення з выпадку чаго-н. нечаканага) дыферэнцыруецца выражэнне эмоцыі здзіўлення. Ва ўсіх астатніх ФА-выклічніках, наадварот, эмоцыя здзіўлення асобна не выдзяляецца, дакладней, не аддзяляецца, а, наадварот, падаецца ў спалучанасці з іншымі эмоцыямі. Так, выклічнікавай ФА могуць выражацца:

- 1) здзіўленне і расчараванне – *вось дык штука! вось табе <бабка> і Юр’еў дзень; вось табе <і> маеш! вось табе на! вось табе і раз! на табе;*
- 2) здзіўленне і абурэнне – *скажы (-це) калі ласка; смех у зале;*
- 3) здзіўленне і захапленне – *падумаць толькі;*
- 4) здзіўленне і радасць – *каго я бачу!*
- 5) здзіўленне і недавер – *што ты кажаш! што вы кажашце!*
- 6) здзіўленне і незадавальненне, неразуменне – *што за хвароба! што за чартаўшычы-на! што за ліха! што за трасца!*
- 7) здзіўленне і захапленне, прыкрасць – *ёлкі зялёныя; ёлкі-маталкі; ёлкі-палкі;*
- 8) здзіўленне і захапленне, раздражненне – *фу ты <ну-ты>; халера ясная;*
- 9) здзіўленне і недавер, сумненне – *не можа быць;*
- 10) здзіўленне і незадавальненне, здавальненне – *нішто / нічога сабе;*
- 11) здзіўленне і захапленне, ганьбаванне – *ну і ну!*
- 12) здзіўленне і незадавальненне, захапленне – *ядуць мухі з камарамі;*
- 13) здзіўленне і незадаволенасць, абурэнне – *хрэн у вочы;*
- 14) прыкрасць, абурэнне ці захапленне, здзіўленне – *чорт вазьмі!*
- 15) здзіўленне і радасць, абурэнне, распач і інш. – *Божса / божачка мой; Божса <мой> літасцівы.*

Некалькі ФА выклічнікавага тыпу служаць для выражэння спалучэнняў некалькіх і нярэдка не проста розных, а нават кантрасных выражэнняў эмоцый. Так, адной ФА могуць выражацца:

- 1) незадавальненне, абурэнне або здзіўленне, захапленне (*трасца яго / яе / іх / тваёй / вадай матары*);
- 2) прыкрасць, абурэнне або захапленне, здзіўленне (*чорт бы яго / яе / іх / цябе / вас набраў!*);
- 3) абурэнне, злосць, гнеў або здзіўленне, захапленне (*кадук яго / цябе / вас / іх вазьмі / бяры*);
- 4) незадавальненне, абурэнне, прыкрасць або здзіўленне, захапленне (*ліха матары*).

А вось ФА *авохці мне!* можа выражаць эмоцыю здзіўлення ў спалучэнні з задавальненнем, захапленнем, спачуваннем, абурэннем.

У сувязі з гэтым узгадаем адно выказванне фразеолога І.Я. Лепешава, які піша: “Некаторыя фразеалагізмы, напрыклад, *авохці мне, вось табе і раз, чорт вазьмі*, поліафектыўныя: імі, вар’іруючы інтанацыю, выказваюць то здзіўленне, то захапленне, то страх, спачуванне, абурэнне і інш. У пісьмовым маўленні выражаная фразеалагізмам эмоцыя падказваецца, вызначаецца кантэкстам” [4, с. 137]. Аналіз вышэй пералічаных выклічнікавых ФА дазваляе ўдакладніць прыведзенае выказванне даследчыка. Справа ў тым, што чалавек адчувае эмоцыю здзіўлення ў сувязі з пэўным стымулам – станоўчым ці адмоўным, дзякуючы якому не толькі выражаецца эмацыйны стан, але і даецца яго эмацыянальная ацэнка. Паводле менавіта гэтай эмацыянальнай ацэнкі здзіўленне можа быць радасным, абуральным, гнеўным і інш., г. зн. здзіўленне не можа быць адзеленым ад станоўчага ці адмоўнага паказчыка па шкале ацэнкі пэўнай сітуацыі і заўсёды выступае ў патэрне (спалучанасці) з іншымі эмоцыямі. Так, на пэўны негатыўны раздражняльнік, адмоўную прычыну здзіўлення з пункта гледжання суб’екта можа быць патэрн здзіўлення і распачы, здзіўлення і абурэння, здзіўлення і незадавальнення і інш., а станоўчы стымул выклікае, напрыклад, патэрн здзіўлення і радасці, здзіўлення і захаплення, здзіўлення і задавальнення. Гэта падмацоўваюць прыклады выкарыстання такіх ФА. Так, ФА *божа мой* у розных кантэкстах выражае розныя патэрны эмоцыі здзіўлення з іншымі эмоцыямі:

1) у сказе *О, як холадна, божа мой, як мне холадна, як мне сумна!..* (Я. Брыль) назіраем выражэнне здзіўлення ў спалучэнні з распаччу;

2) у сказе *І – божа мой! – якім духмяным навее водарам яна [скарынка]* (П. Глебка) выражаецца эмоцыя здзіўлення ў спалучэнні з радасцю і задавальненнем.

Зразумела, што ад таго, з якой эмоцыяй утварае патэрн эмоцыя здзіўлення, залежыць і інтанацыйнае вар’іраванне ФА пры вымаўленні і выбар кантэксту для яе выкарыстання ў пісьмовай форме прадстаўлення.

Такім чынам, мы прызнаём поліафектыўнасць некаторых выклічнікавых ФА, але ўдакладняем, што асобна, без выражэння іншых эмоцый, якія нясуць плюсавую ці мінусавую характарыстыку і ацэнку яе, яны, як правіла, не выступаюць.

З пункта гледжання асноў катэгарызацыі і канцэптуалізацыі эмоцыі здзіўлення найбольшую цікавасць, акрамя выклічнікавых, выклікаюць астатнія (1/3) ФА, што вербалізуюць канцэпт ‘эмоцыя здзіўлення’. Гэта абумоўлена тым, што ў іх выдзяляюцца спосабы катэгарызацыі дадзенай эмоцыі, яны складаюць у межах фразеалогіі канцэпт ‘здзіўленне’. А яшчэ гэта магчымасць выяўлення сувязі мовы і культуры, той культурнай інфармацыі, якую яны нясуць, захоўваюць і перадаюць ад пакалення да пакалення новым носьбітам беларускай мовы адносна эмоцыі здзіўлення.

Так, у некалькіх ФА з агульным значэннем ‘эмоцыя здзіўлення’ даецца апісанне гэтай эмоцыі, як можна меркаваць, не толькі праз назіранне чалавека за ўласным адчуваннем эмоцыі, але і на аснове назірання за мімікай і жэстамі пры здзіўленні іншых асоб. Іншымі словамі, эмоцыя здзіўлення найперш выяўляецца на аснове сімптоматычных прыкмет, тых найбольш выразных саматычных змен, што яе суправаджаюць і дамінуюць у свядомасці чалавека, тым самым ілюструючы пазнанне чалавекам невядомага праз вядомае, абстрактанага праз канкрэтнае, пазнанне свайго ўнутранага адчування, стану эмоцыі здзіўлення праз сябе, свае органы і часткі цела, паколькі асноўным паказчыкам у канцэптуалізацыі эмоцыі здзіўлення выступаюць кампаненты-саматызмы.

Першым і найбольш адметным паказчыкам і сродкам канцэптуалізацыі эмоцыі выступаюць вочы, якія, як адзначаюць псіхолагі, “расшыраюцца і акругляюцца”, выражаючы здзіўленне [1, с. 190], што і знайшло адлюстраванне ў ФА: *вочы на лоб лезуць / лезлі / палезуць / вылазяць / вылазілі* ‘хто-н. выказвае вялікае здзіўленне, моцны спалох, страх’; *рабіць вялікія вочы* ‘выражаць крайняе здзіўленне, недаўменне’; *лытаць вачамі (-ыма)* ‘бяссэнсава, тупа глядзець (ад разгубленаці, здзіўлення, страху і пад.)’. Як можна заўважыць ужо з лексікаграфічных дэфініцый прыведзеных ФА, такі сімптом, як расшыраныя вочы, характэрны і для выражэння эмоцыі страху, што дазваляе меркаваць аб блізкасці і саміх эмоцый.

Крыху інакш, але зноў з выкарыстаннем саматызма вочы як важнейшага органа зрокавага ўспрымання і адлюстравання вынікаў яго паводле таго ўздзеяння, якое яно аказала на

чалавека, пабудаваны ФА *не верыць <сваім> вачам і не даваць веры <сваім> вачам* з агульным значэннем ‘вельмі здзіўляцца, убачыўшы што-н. нечаканае’. Да іх прымыкае і ФА *не даваць веры <сваім> вушам* ‘вельмі здзіўляцца, пачуўшы што-н. нечаканае’, дзе задзейнічаны яшчэ адзін орган успрымання – вушы.

Відавочна, што пра частотнасць такой рэакцыі чалавека пры здзіўленні сведчыць частотнасць выкарыстання кампанента *вочы*, наяўнасць такой колькасці – 5 ФА, у якіх зафіксавана рэакцыя расшыраных вачэй як знешняга праяўлення і выражэння рэакцыі чалавека пры адчуванні здзіўлення і ўвогуле ФА з кампанентам *вочы* ў беларускай мове, у аснове якіх зафіксаваны гэты вобраз. Дарэчы, і маўленчая дзейнасць на прыкладзе аднаго твора (апавесць “Гандлярка і паэт” І.П. Шамякіна) сведчыць пра найбольш пашыранае праяўленне эмоцыі здзіўлення розных персанажаў з дапамогай чатырох розных моўных адзінак, але з ілюстрацыяй аднаго сімптаматычнага паказчыка здзіўлення чалавека:

1. *Але калі гэты лысаваты, хоць і не стары яшчэ, тып, ... паспрабаваў даверліва загаварыць, Вольга адказала яму так, што ў таго наблеклыя вочы на лоб палезлі.*

2. *У дядка расшырыліся вочы, ён не адразу адважыўся перакласці яе [Вольгі] словы.* (У адказ на прапанову падарыць афіцэру кветкі Вольга адказала, што ён багаты і можа купіць).

3. *У яе [Вольгі] зрабіліся круглыя – на яблыку – вочы.* (Пасля прапановы паслухаць па прыёмніку Маскву).

4. *Увайшоў ён [вусаты] смела, з грукатам, як вандроўны кравец, толькі, адчыніўшы дзверы, па-інтэлігенцку спытаў дазволу: – Можна? Убачыў Вольгу – здзіўся, зрабіў вялікія вочы...*

Іншыя сімптаматычныя саматызмы-паказчыкі знешняга праяўлення здзіўлення адзначаны ў адзінкавых ФА. Гэта міміка рота, які ў час моцнага здзіўлення “прымае авальную форму” [1, с. 190] (*паразюляць / паразявіць раты* ‘крайне здзівіцца, стаць моцна ўражаным (пра ўсіх, многіх)’), твару (*твар выцягваецца / выцягнуўся* ‘хто-н. вельмі здзіўлены, расчараваны і пад.’). А яшчэ гэта жэсты рукамі (*разводзіць рукамі* ‘даходзіць да крайняга здзіўлення, недаўмення; не ведаць, як выйсці з цяжкага становішча’) ці плячамі (*паціскаць плячамі (-ыма)* ‘выказваць здзіўленне, неразуменне, няведанне і пад.’).

Яшчэ ў адной ФА эмоцыя здзіўлення перадаецца праз апісанне фізічнага стану чалавека – унутранае яго адчуванне (*затаіць / стаіць дыханне* ‘прыціхнуць у вялікім напружанні, здзіўленні і пад.’), што падмацоўвае адзначаную псіхалагамі паралізацыю чалавека, праўда, не толькі мыслення, але і работы асобных органаў, у прыватнасці, органаў дыхання, якое спыняецца на пэўны момант.

Як бачым, усе ФА з саматычнымі кампанентамі выяўляюць выток свайго ўтварэння – метафарычную мадэль ‘эмоцыя здзіўлення – фізіялагічныя змены чалавека (міміка, жэсты, успрыманне на зрок, слых, работа органаў дыхання)’, дзякуючы якім найбольш відавочным выступае перавод фізіялагічных адчуванняў чалавека ў эмоцыю здзіўлення, якая набывае пэўныя прыкметы, уласцівасці, і такім чынам выяўляецца спосаб пазнання чалавекам эмоцыі як нябачнай з’явы праз сябе.

Астатнія ФА мікраполя ‘эмоцыя здзіўлення’ па-рознаму абазначаюць эмоцыю, але абавязкова пры гэтым характарызуюць, даюць пэўную эмацыянальную ацэнку, а ў выніку судносяцца з пэўнымі культурнымі нормама і стэрэатыпамі паводзін, прынятых у соцыуме, напэўняюцца аксіялагічным зместам.

Так, пра тое, што не адпавядае звычайнаму, пэўным нормам і выклікае здзіўленне, кажуць: *нешта ў лесе здохла ці воўк / мядзведзь у лесе здох / здохне* ‘здарылася штосьці неспадзяванае. Выказванне здзіўлення чым-н. рэдкім, нечаканым’, тым самым прадстаўляючы неверагоднасць такой вядомай чалавеку з’явы, як магчымасць здохнуць чаму-небудзь у лесе, і веды чалавека пра лес, у якім усяго ўдосталь для жыццядзейнасці найперш воўка, мядзведзя і чагосьці іншага.

Адзінкавыя ФА выяўляюць ступень інтэнсіўнасці праяўлення эмоцыі здзіўлення – *дзіву давацца* ‘крайне здзіўляцца’ і *выпадаць у асадак* ‘празмерна здзіўляцца, востра рэагуючы на што-н. недарэчнае, дзіўнае, смешнае’, але пры гэтым кожная мае свае дадатковыя семы,

што і адрознівае іх адну ад другой і адпаведна патрабуе свайго кантэксту ці рэгульнае сітуацыю іх выкарыстання.

У аснове першай ФА задзейнічаны кампанент *дзіва*, які ў складзе ФА захоўвае значэнне ‘здзіўленне’ [5, т. 2], што выяўляе матывацыю ФА: давацца ці падпадаць пад эмоцыю здзіўлення ў высокай ступені яе праяўлення.

У другой ФА – *выпадаць у асадак* – высокую ступень праяўлення эмоцыі здзіўлення выклікае не проста дзіва як ‘нешта незвычайнае, тое, што выклікае здзіўленне’ [5, т. 2], а дзіўная недарэчнасць, штосьці смешнае і нават непатрэбнае, як асадак ад чаго-небудзь, дзе ў вызначэнні эмоцыі пераважае найперш ацэнка таго, што яе выклікае, на аснове аналогіі.

Адна ФА ўтворана паводле метафарычнай мадэлі ‘эмоцыя здзіўлення – рэакцыя чалавека паводле падабенства, аналогіі з прадстаўніком фауны’: *як гусь на бліскавіцу* (глядзець / паглядаць) ‘нічога не разумеючы, здзіўлена, разгублена’, якая камічным і незвычайным вобразам перадае стан чалавека ў сукупнасці яго эмоцый і перажыванняў.

А вось фразеалагізмы, пабудаваныя ў выніку метафарызацыі, другаснага ўспрымання сэнсу сказаў, даводзяць аб з’яўленні эмоцыі здзіўлення на аснове розных паказчыкаў, што яе выклікаюць.

Так, у ФА *якая муха ўкусіла* ‘што здарылася з кім-н., як усё гэта растлумачыць?’ гэта штосьці незвычайнае ў паводзінах каго-н., каго ўкусіла муха, але, як правіла, такія паводзіны не стасуюцца з нормамі і правіламі, яны незвычайныя і нядобрыя. Адносна вобразы мухі і яе дзеяння ўзгадаем пра існаванне забабоннага ўяўлення аб мухах, у якія, як і ў іншых насякомых, могуць абарочвацца д’яблы, а ўкусиўшы чалавека, муха рабіла яго беснаватым, прымушала выходзіць з сябе ці капрызнічаць [6, с. 455]. Менавіта адсюль ФА ўжываецца ў сітуацыі, калі апісваецца стан здзіўлення чалавека з прычыны неразумнення няправільных, нязвычайных і такім чынам здзіўляльных паводзін каго-небудзь.

У дзвюх ФА з адным вобразам і значэннем (*які вецер загнаў / занёс // якія вятры заганалі / занеслі і якім ветрам <занесла, прынесла>* ‘як, пры якіх абставінах аказаўся хто-н. дзе-н.’) перадаецца здзіўленне чалавека пры нечаканай сустрэчы з кім-небудзь, каго “прынёс” вецер (паводле народных павер’яў вецер прыносіць гасця ці з ветрам суадносіцца нечаканая сустрэча з кім-небудзь). Выкарыстанне варыянтных дзеяслоўных кампанентаў *загнаў / занёс* ці *заганалі / занеслі* ў першай ФА – сведчанне функцыянальна-стылістычнай і экспрэсіўна-ацэначнай афарбоўкі ФА: іх ужыванне залежыць ад менш ці больш роўных, простых, сяміотычных адносін з тым, каму адрасуецца ФА, але пры гэтым варта падкрэсліць, што чалавек адчувае эмоцыю здзіўлення ў спалучэнні з радасцю. А вось замена кампанента *вецер* на *чорт* ў аднаструктурнай да папярэдніх ФА *які чорт занёс / прынёс* ‘як, пры якіх абставінах аказаўся хто-н. дзе-н.’ яшчэ ў большай ступені выражае экспрэсіўна-ацэначную афарбоўку і стылістычную дыферэнцыяцыю гэтай ФА ад вышэй названых ФА, паколькі яна выражае зневажальныя адносіны да агенса ФА праз кампанент *чорт*. Акрамя таго, тут эмоцыя здзіўлення выступае ў патэрне са злосцю, раздражненнем, незадавальненнем і пад.

Такім чынам, у эмацыянальнай канцэптасферы беларусаў эмоцыя здзіўлення катэгарызавана, вылучана як асобная эмоцыя, дзякуючы адлюстраванню яе ў адносна вялікай колькасці (усяго амаль 60) ФА. Эмоцыя здзіўлення займае значнае месца ў эмацыянальным жыцці чалавека, ФА з эмасемай ‘здзіўленне’ даводзяць аб адкрытасці выражэння гэтай эмоцыі, асабліва праз наяўнасць выяўленых ў сваёй большасці выклічнікавых ФА як сведчання “неадчування” чалавекам работы мыслення, свядомасці ў час адчування эмоцыі, што падмацоўвае вывады псіхолагаў, ці супадзенні наіўнага і навуковага ўяўлення пра эмоцыю здзіўлення.

Праз абраныя вобразы, вобразныя складнікі значэння астатніх, акрамя выклічнікавых, ФА выяўляецца характарыстыка гэтай эмоцыі ў жыцці чалавека, станоўчая і адмоўная ацэнкі тых прычын, што яе выклікаюць, тыя веды, якія захоўваюць і ўзнаўляюць менталітэт беларусаў.

Мы не прэтэндуюем адносна апошняга выказвання на поўную і тым больш завершаную інфармацыю, для чаго патрабуецца далейшае вывучэнне іншых моўных сродкаў выражэння эмоцыі і асабліва неабходнасці параўнальна-супастаўляльнага даследавання фразеалагізмаў і іншых адзінак беларускай мовы вербалізацыі гэтай эмоцыі з адпаведнымі адзінкамі іншых моў.

Літаратура

1. Изард, К. Психология эмоций / Кэррол Э. Изард. – СПб. : Питер, 2011. – 461 с.
2. Лепешаў, І.Я. Слоўнік фразеалагізмаў : У 2 т. Т. 1. А–Л / І.Я. Лепешаў. – Мінск : Беларус. Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – 672 с.; т. 2. М–Я / І.Я. Лепешаў. – Мінск : Беларус. Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – 794 с.
3. Виноградов, В.В. Русский язык (грамматическое учение о слове) / В.В. Виноградов. – М. : Высшая школа, 1972. – 614 с.
4. Лепешаў, І.Я. Фразеалогія сучаснай беларускай мовы : Вучэб. дапам. для філал. фак. ВНУ / І.Я. Лепешаў. – Мінск : Вышэйшая школа, 1998. – 271 с.
5. Русская фразеология. Историко-этимологический словарь : ок. 6000 фразеологизмов / СПбГУ ; Межкаф. словарный каб. им. Б.А. Ларина; А.К. Бирих, В.М. Мокиенко, Л.И. Степанова; под ред. В.М. Мокиенко. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : Астрель: АСТ: Хранитель, 2007. – 926 с.
6. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. Т. 2. Г–К / Рэд. тома А.Я. Баханькоў. – Мінск : Гал. рэд. Беларус. Сав. Энцыклапедыі, 1978. – 768 с.

Гомельский государственный
университет им. Ф. Скорины

Поступило 21.11.11

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ имени Ф. Скорины